

ПРОБЛЕМИ І ТRENДИ СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Лілія Рябовол,

доктор педагогічних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти
Інституту педагогіки НАПН України, Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0003-3558-2103>

 lryabovl8@gmail.com

Констатовано, що становлення шкільної громадянської освіти в європейських країнах триває. Виявлено, що становлення громадянської освіти значною мірою зумовлюється розвитком ідей демократії й демократичними перетвореннями, переглядом сутності громадянства тощо; розроблено відповідну періодизацію. Визначено, що основним недоліком шкільної європейської громадянської освіти є відсутність системного підходу в її організації, так: переважно вона не реалізується як безперервна; не здійснюється необхідна мотивація до вивчення громадянської освіти, не в усіх країнах вона сприймається як важливий навчальний предмет, при тому, що є визначальною у формуванні громадянських та соціальних навичок, наскрізних умінь як активне громадянство тощо; її зміст часто зосереджується на формальних знаннях про інститути влади без належної уваги до цінностей демократії; підсилення потребує практична складова громадянської освіти; навчання громадянської освіти у форматі вибіркового предмету, інтегрованого чи міжпредметного підходу не дає можливості оцінити безпосередньо громадянські знання, вміння й ставлення; не забезпечується повноцінна спеціальна підготовка вчителів громадянської освіти; формальна громадянської освіти реалізується у відриві від неформальної та інформальної громадянської освіти. Встановлено, що тенденціями становлення шкільної європейської громадянської освіти є: поступове розширюється перелік країн, в яких громадянської освіти запроваджується як окремий обов'язковий предмет та збільшується обсяг годин на його вивчення; переглядається зміст громадянської освіти з акцентуацією на цінності демократії і толерантності, загальноєвропейську історію та культуру, різні аспекти функціонування ЄС; підсилюється практична складова громадянської освіти через педагогіку участі; запроваджується спеціалізація вчителя з громадянської освіти тощо.

Ключові слова: загальна середня освіта; соціальні та громадянські навички; цінності демократії; активне демократичне громадянство; педагогіка участі; вчитель громадянської освіти; національна ідентичність; європейська ідентичність.

Постановка проблеми. Громадянська освіта (ГО) реалізується в усіх європейських країнах. Це підтверджується даними загальноєвропейської організації CIVICS, якою у рамках дослідження стану ГО започатковано Mapping Civic Education in Europe – загальноєвропейську мапу ГО як онлайн-інструмент, що дозволяє виявити ступінь поширення ГО, подібності й відмінності, підходи й досвід на національному та загальноєвропейському рівнях (THE CIVICS Innovation Hub). В Європейському Союзі (ЄС) ГО призначена сприяти гармонійному співіснуванню та взаємовигідному розвитку окремих людей і спільнот, частиною яких вони є, та допомогти учням стати активними, поінформованими й відповідальними громадянами, які бажають і здатні брати відповідальність за себе та свої громади на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях (European Commission, 2017, с. 9). Офіційні органи й неурядові організації вказують на необхідність розширення ГО як такої, що має істотний потенціал для підготовки до життя в мінливому сучасному світі в контексті нових системних викликів. Європейський парламент акцентує, що ГО є важливою для підготовки громадян, які усвідомлюють необхідність діяти відповідально не лише в межах певної спільноти чи суспільства, а й планети в цілому; здатні до демократичної участі в інтернет-просторі та спроможні протистояти дезінформації завдяки критичному мисленню; готові до активної політичної участі на різних рівнях, у тому числі міжнародному; в яких розвинуті навички міжособистісного спілкування та які поважають суспільну різноманітність (Implementation of citizenship education actions, 2022). Дослідження стану ГО у 21 країні Європи, проведене CIVICS у 2021–2023 рр. підтвердило, що ГО відіграє основну роль у розвитку активної громадянської позиції, загалом у забезпеченні стійкості демократії, відтак, доцільно створити загальну європейську мережу ГО для сприяння співпраці, навчанню й інноваціям у цій галузі, надання ресурсів і платформ для навчання «рівний-рівному» тощо (Slavkova & Kurilić, 2023, с. 7).

Аналіз останніх досліджень. Проблематика ГО притягує науковий інтерес зарубіжних вчених. У своїх працях J. Ainley, G. Agrusti, B. Losito, B. Malak-Minkiewicz, W. Schulz, J. Torney-Purta, J. Fraillon & ets. аналізують освітню політику, розвиток і сучасний стан ГО в Європі. Активно розробляють питання особливостей ГО в окремих країнах: V. Katunarić – у Хорватії, E. Claes & L. Stals – у Бельгії, S. Petrova – в Болгарії, J. Bruun – у Данії, A. Toots & M. Oja – в Естонії, L. Palmerio, V. Damiani & E. Caponera – в Італії, A. Dijkstra, G. ten Dam & A. Munniksma – в Нідерландах тощо. Дослідники констатують, що школа, зокрема ГО, є надзвичайно важливою для політичної соціалізації громадянина, у зв'язку з чим, її актуальність в демократичних країнах постійно зростає (Katunarić, 2009, с. 132). Розглядаючи шкільну ГО як один з основних шляхів розвитку соціальних і громадянських навичок, необхідних молоді, акцентуючи її особливе значення для становлення громадянського суспільства, активної демократичної участі, вчені, разом з тим, наголошують, що ГО не є панацеєю у вирішенні цих завдань (Arbués, 2014, с. 230). Вагомими наразі є висновки, що ГО не обмежується навчанням у школі, результати навчання ГО як сукупність відповідних когнітивних та емоційно-поведінкових показників залежать від багатьох чинників, що перебувають поза межами шкільного середовища; значущим, наприклад, є залучення учнів до проєктів, в яких ак-

тивне громадянство та соціальна участь розвиваються через конкретні дії щодо покращення громадського простору (E. Amnå, G. Barzanò, M. Ekström, V. Katunarić, M. Kerr, M. Ligorio, H. Stattin, S. Pancer, M. Pratt & ets.). Доволі інформативним джерелом для розкриття питання становлення ГО в європейських країнах є звіти, в яких відображені результати досліджень CIVICS, а також Міжнародної асоціації оцінки освітніх досягнень (International Association for the Evaluation of Educational Achievement – IEA).

Вітчизняні вчені також розробляли різні аспекти проблематики ГО в європейських країнах: історичний вимір – А. Євсюкова, В. Тесленко та ін.; теорія і практика ГО – О. Василенко, О. Дем'янчук, І. Дзюбенко, О. Овчарук (механізми й моделі запровадження громадянознавчих курсів), Н. Постригач, М. Соннова та ін.; ГО як чинник становлення демократичної політичної системи – В. Сенько та ін. До проблематики ГО науковці звертаються й опосередковано, так, О. Локшина проаналізувала Стратегічну рамку для європейського співробітництва в галузі освіти і навчання на 2021–2030 рр., за якою, держави-члени в межах національних систем освіти мають забезпечувати особистісну, соціальну і професійну самореалізацію громадян за сприяння демократичним цінностям, рівності, соціальної згуртованості, активній громадянській позиції та міжкультурному діалогу (Локшина, 2022, с. 9), що вочевидь передбачає ГО.

Мета дослідження – виявити недоліки в організації шкільної ГО в ЄС, а також основні напрями розвитку, орієнтовані на підвищення її ефективності. Основні **методи** дослідження: аналіз документів щодо ГО таких організацій, як ООН та Ради Європи, а також Європейський парламент та Європейська комісія; систематизація у формі періодизації становлення ГО; аналіз наукових праць з проблематики дослідження та вивчення й узагальнення підходів до організації ГО в європейських країнах.

Виклад основного матеріалу дослідження. ГО – відкрита й динамічна освітня система, що гнучко реагує на суспільний запит. Власне тому триває її становлення як перманентний процес кількісних і якісних змін в її структурних компонентах, унаслідок реалізації системоутворювальних зв'язків між якими, її система змінюється і стає спроможною досягати інших, відмінних від попередніх, освітніх результатів. Регулярно переглядається концепція ГО. Її завдання, зміст і методика навчання зумовлюються потребами відповідного етапу суспільного розвитку й безпосередньо пов'язані з поступом ідей демократії й демократичними перетвореннями. Не можна не погодитися із тим, що навчання демократії через ГО, як власне й демократія, не є ні однолінійним, ні завершеним процесом (Katunarić, 2009, с. 133), а також з тим, що ГО – «результат тривалої ідейної еволюції». Узагальнення наукових праць щодо розвитку ГО (Дем'янчук, 2001, с. 65; Євсюкова, 2018, с. 70–72) дали змогу уточнити відповідну періодизацію:

1) кінець XVIII ст. – друга половина XIX ст. – виникнення ГО. У той час комплекс чинників (закріплення нового європейського і світового порядку унаслідок численних конфліктів між державами за території; прискорення економічного розвитку; всеосяжні культурні й ідеологічні трансформації) спричинив формування поняття національної ідентичності, що асоціювалося з громадянством, наразі ГО виникла як основний спосіб утвердження національної ідентичності та з метою виховання громадянина і патріота;

2) друга половина XIX ст. – початок XX ст. – принципова зміна сутності ГО «від релігійної до світської, від сегрегаційного навчання до просвітницького вирівнювання громадян», формування візії ГО «Як стати громадянином?»;

3) початок XX ст. – середина XX ст. – трансформування місії ГО – «від первинного інструктажу-ознайомлення індивіда про функціонування уряду, влади загалом, дію конституції тощо до глибинного дослідження концептуальних засад розуміння «суспільства – суспільного/ держава – державного» і визнання ролі громадянина у взаємозв'язках та взаємовпливах цих конструктів». Це узалежнювалося від того, що утворювалися нові суверенні держави та прискорювалися демократичні перетворення на основі утвердження ідей демократії; міжнародні організації ухвалили акти, що набули статусу міжнародних стандартів прав людини (ООН – Декларація прав людини (1948); Рада Європи (РЄ) – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950)), сформувався універсальний перелік прав та обов'язків людини і громадянина, що стало складовою частиною змісту ГО;

4) середина XX ст. – кінець XX ст. – поширення ГО та переорієнтація її на розвиток активного громадянина демократичного суспільства. У зв'язку з утворенням ЄС як наддержавного регіонального об'єднання виникає поняття і явище «громадянин ЄС», що спричиняє переосмислення сутності поняття «громадянин» і зумовлює розширення переліків прав та обов'язків громадян європейських країн за рахунок прав і обов'язків громадянина ЄС, а також перегляд сутності і значення національної свідомості та національної ідентичності і формування європейської свідомості та європейської ідентичності. Усе це потягнуло за собою перегляд підходів щодо організації ГО, її цілеспрямування, відбору змісту. Міжнародні організації систематично акцентували, що для подальшого демократичного розвитку світової спільноти, утвердження поваги до прав людини й підсилення ролі кожного громадянина у вирішенні проблем суспільного життя, необхідно зокрема більше уваги приділяти освіті й вихованню молоді в дусі поваги до людської гідності на засадах рівності прав (що становить сутність ГО). На це вказано у документах ООН, як: Резолюція Міжнародної конференції з прав людини та засідання Генеральної Асамблеї ООН (1968), результатом якого стало звернення до держав організувати у школах вивчення Декларації прав людини та інших міжнародних стандартів з прав людини; Рекомендація 18-ої сесії ЮНЕСКО «Про освіту з міжнародного співробітництва та миру і освіту стосовно прав людини та основних свобод» (1974), Рекомендації Міжнародного конгресу з викладання прав людини (1978) та Міжнародного конгресу «Освіта для прав людини і демократії» (1993), організованих ЮНЕСКО тощо. Такий підхід реалізує і РЄ у своїх документах як: Резолюція «Про навчання прав людини» (1978), Рекомендація «Про викладання та вивчення прав людини в школах» (1985), Декларація і програма виховання громадян в дусі демократії, заснованого на усвідомленні ними своїх прав та обов'язків (1999). Останньою передбачено вивчення основ демократії у закладах освіти та участь школярів в процесі ухвалення рішень, підтримання партнерських зв'язків між закладами освіти, місцевими громадами, неурядовими організаціями, політичними органами, використання різних форм добровільної участі в громадянському суспільстві, особливо на місцевому рівні (Рябовол, 2016, с. 39–40);

5) кінець XX ст. – початок XXI ст. – ГО постає як потужний чинник демократичних змін, розширюється коло суб'єктів ГО (поряд з державними установами, до її реалізації долучаються громадські організації, у тому числі загальноєвропейські). Особливе значення для розвитку ГО мала Хартія РЄ з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини (2010). «Освіта для демократичного громадянства» і «освіта з прав людини» мають спільні завдання та взаємопов'язані і доповнюють одне одного: перша передбачає надання учням знань та формування навичок і ставлень щодо здійснення і захисту своїх демократичних прав і обов'язків в суспільстві, поцінювання різноманітності, активної участі в демократичному житті з метою заохочення та захисту демократії і верховенства права, акцентує на демократичні права та обов'язки й активну участь у всіх сферах життя суспільства; друга розкриває більш широкий спектр прав людини та основних свобод в кожному аспекті життя людей (Council of Europe Charter, 2010). У своїй сукупності «освіта для демократичного громадянства» та «освіта з прав людини» визначають зміст ГО, на що прямо вказує Європарламент у своїй резолюції щодо реалізації дій для ГО:

- кінець XX ст. – 2010 – визначення нових завдань ГО в контексті формування явища та поняття «глобального громадянства» як-от: «сприяти набуттю громадянами почуття власної залученості до світового співтовариства, мотивувати до вирішення глобальних проблем людства»; налагодження у сфері поширення ГО співпраці освітніх установ та широкої громадськості, вивчення й поширення кращих національних практик ГО;

- 2010–24.02.2022 – пошуки нових інструментів ГО, зокрема цифрової моделі (digital civic education); актуалізація таких аспектів ГО, як: формування відповідального громадянства в контексті захисту навколишнього середовища для забезпечення сталого майбутнього розвитку (екологічна стійкість); залучення учнів до громадської діяльності / навчання через участь (неформальна ГО); формування навичок позитивної / неконфліктної відповідальної взаємодії у соціумі, соціальної чутливості (учень помічає прояви несправедливості та реагує на них, у своїй спільноті діє відповідально, у конфліктних ситуаціях поводить себе конструктивно); використання нових соціальних медіа для залучення молоді до громадського життя, ініціатив, громадянська активність; підвищення рівня економічної обізнаності як аспекту громадянської позиції; моральне виховання (моральні цінності, ставлення та конкретна поведінка, що виражає моральні цінності) (Malak-Minkiewicz & ets., 2021, с. 284, 291; Круглашова & ets., 2022, с. 52);

- 24.02.2022 – до теперішнього часу, коли до вже існуючих системних викликів і загроз (зміна клімату, цифровий зсув, соціальні й територіальні розриви, наднаціональна політична інтеграція тощо) доєдналася повномасштабна збройна агресія рф проти України. У цьому контексті принципово важливою є позиція CIVICS, що вторгнення рф в Україну кардинально змінило геополітичний ландшафт, стало визначальною кризою десятиліття, істотно вплинуло на європейську і світову історію, отже, і на ГО в Європі, її завдання та зміст (Slavkova & Kurilić, 2023, с. 7).

Звернемося до Звіту «Great expectations: Demands and realities of civic education in Europe», в якому визначено проблеми сучасного етапу становлення шкільної ГО. Так,

у багатьох країнах формальна ГО сприймається як несерйозна, неважлива (за винятком Нідерландів, Фінляндії, Люксембургу, Бельгії). Переважно вона вивчається в останні шкільні роки, тобто, відсутня належна початкова й безперервна підготовка, мотивація та ефективні методи навчання ГО. Як на недоліки ГО в аспекті змісту й методики навчання акцентовано, що вона надто зосереджується на формальних знаннях про інститути влади та не приділяє належної уваги цінностям демократії, а також практичній складовій. Як на серйозну проблему вказано й на те, що не забезпечується повноцінна спеціальна підготовка вчителів ГО, не створюються необхідні умови для їх відповідного навчання протягом усього життя. У зв'язку з цим, вони виявляються не готовими до викладання різних актуальних суспільних проблем, як поляризація, екстремальні погляди, суперечки тощо. Певну допомогу вчителям (як навчання й забезпечення простими у використанні навчальними матеріалами) надає громадянське суспільство, чого вочевидь недостатньо. Інтеграція формальної, неформальної та інформальної ГО, що могла б забезпечити комплексний підхід до реалізації ГО і, таким чином, посприяти підвищенню її ефективності, наразі відсутня (Slavkova & Kurilić, 2023, с. 7, 56).

Європейська модель ГО пройшла шлях від «Civics education» (мета – отримання знань у сфері суспільних наук; зміст – акцент на інтереси держави, знання про політику й управління, представницьку демократію; переважно теоретичне навчання) до «Citizenship education» (мета – формування громадянської компетентності й набуття досвіду бути громадянином; ідеї – громадянська активність та участь в управлінні, демократія участі, навчання через практику), в основу якої покладено пріоритет у формуванні громадянських якостей для виховання соціальної відповідальності в кожній сфері діяльності людини, завдяки чому європейська ГО ефективно сприяє формуванню демократичної культури громадянськості (Топалова & Чистіліна, 2017). Зазначимо, однак, що для позначення феномена ГО часто, зокрема у Звітах за результатами досліджень щодо ГО, проведених ІЕА у 2009, 2016 та 2022 рр. (наприклад, Schulz & ets., 2016; Malak-Minkiewicz & ets., 2021), використовується назва «civic and citizenship education», що очевидно відображає відповідний інтегрований зміст європейської ГО.

У процесі становлення ГО переоцінювалося її значення. На початку ХХ ст. її було визнано одним з пріоритетів демократичного суспільного розвитку. В умовах ускладнення й урізноманітнення політичного життя ГО починає позиціонуватися як важливий чинник політичної ефективності, адже освіченими, політично грамотними громадянами практично неможливо маніпулювати (Євсюкова, 2018, с. 70). Визнання важливості політико-правових та громадянських знань змінило саму філософію освіти у США та країнах Західної Європи. На початку ХХІ ст. однією з ключових цілей освіти визнано підготовку активних і гуманних громадян. До завдань безпосередньо ГО віднесено розвиток громадян демократичного суспільства, здатних брати активну участь у виборах як найважливішому інструменті демократії, та в житті спільноти; формування демократичних потреб (впливати на владу, брати участь у вирішенні усіх питань щодо власних інтересів) і громадянських якостей (активність, компетентність, вміння співпрацювати з іншими, користуватися демократичними механізмами) (Топалова & Українець, 2017). У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого

світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» (2015) ГО фактично позиціонується як чинник сталого розвитку. Так завдання 4.7. передбачає, що всі учні повинні мати можливість здобувати знання і навички, необхідні для сприяння сталому розвитку, у тому числі шляхом навчання з питань сталого розвитку та сталого способу життя, прав людини, гендерної рівності, сприяння культурі миру і ненасильства, громадянства світу й усвідомлення цінності культурного різноманіття і внеску культури в сталий розвиток (Transforming our world, 2015).

На рівні політики ЄС ГО позиціонується як механізм забезпечення підвищення демократичної стійкості (Круглашова & ets., 2022, с. 51). Щодо безпосередньо освітньої політики ЄС, ГО стала її пріоритетом і спрямовується на розвиток самосвідомості молодих людей як членів соціальної групи, підготовку їх як активних громадян до участі в житті соціуму на місцевому, національному, європейському рівнях; «активне громадянство» віднесено до наскрізних навичок. На рівні національних освітніх політик країни-члени ЄС все більше уваги приділяють засвоєнню учнями цінностей демократії і толерантності (Bacian & Huemer, 2023).

Уніфікований підхід до організації ГО в Європі відсутній. В різних країнах ГО має особливості щодо цілевизначення, конструювання змісту, методик навчання. Це зумовлюється ним історичним і політичним контекстом, рівнем розвитку демократії, розумінням національної ідентичності (з акцентуацією на мові, релігії чи історії) і ступенем сприйняття європейської ідентичності, усталеними педагогічними підходами тощо. Спільними, однак, є принципи, сформульовані ІЕА за результатами проекту дослідження стану ГО у 24-ьох країнах. Так, ГО має бути міждисциплінарною та інтерактивною, пов'язаною з реальним життям, здійснюватися в неавторитарному середовищі, враховувати виклики суспільної різноманітності, об'єднувати на партнерських засадах заклади освіти, батьків, громадськість (Torney-Purta & ets., 1999, с. 31); навчальні програми з ГО не повинні містити застарілий матеріал і не передбачати неактуальні методики навчання, як запам'ятовування уривків з національних документів, відірваних від реалій соціального та політичного життя (Malak-Minkiewicz & ets., 2021, с. 11).

Специфіку реалізації ГО в різних країнах систематично вивчає ІЕА в рамках глобальних проєктів (1999, 2009, 2016, 2022 pp.), Виконавче агентство з питань освіти, аудіовізуальних засобів і культури (ЕАСЕА) Європейської Комісії, CIVICS тощо. Детальний аналіз та узагальнення відповідних звітів, а також наукових праць з проблематики нашої статті (Bacian & Huemer, 2023, с. 2; European Commission, 2017, с. 10, 29–30, 31, 32; Slavkova & Kurilić, 2023, с. 56; **Топалова, 2017**; Torney-Purta & ets., 1999, с. 32–33) дали змогу визначити й описати відповідні шляхи. ГО реалізується в європейських країнах як окремий предмет (separate subject), інтегрований курс / підхід (integrated into other subjects) чи на основі міжпредметного підходу (cross-curricular theme).

Як окремий предмет в європейських країнах ГО викладається на різних рівнях шкільної освіти, але переважно лише в останніх класах. Такий предмет може бути базовим / інваріантним та / або варіативним (модулі або факультативи) компонентом шкільного курикулуму. Ірландія, Польща, Словенія, Чорногорія і Туреччина пропонують факультативи з ГО в початковій та / або старшій ланці загальної середньої освіти

після обов'язкового навчання ГО у попередній рік (роки) навчання. У Фінляндії учні старших класів вивчають три обов'язкові курси «Суспільствознавства» і додатково можуть обрати факультатив із суспільствознавства. У Румунії також є обов'язкові курси з ГО на початковому й середньому рівнях загальної освіти, і як доповнення до них пропонуються факультативи з ГО. У Норвегії немає окремого обов'язкового предмету з ГО, в початковій та старшій школі є лише факультативні курси «Демократія на практиці» та «Політика: особистість і суспільство».

Запровадження певного предмету / курсу узалежнюється від того, якою є місія та наскільки широким є розуміння ГО в конкретній країні. У Франції завдання і зміст ГО стосуються переважно політичної сфери, правил життя в демократичному суспільстві, функціонування демократичних інститутів, отже, вивчаються такі предмети: Декларація прав людини і громадянина (1789); Загальна Декларація прав людини (1948); Демократичні інститути Франції; Роль Франції у світі. У Норвегії завданнями ГО є набуття соціального досвіду в різних сферах та формування особистісних якостей, здатності до критичного мислення, відповідального прийняття рішень, співпраці з іншими та розв'язання конфліктів, аналізу матеріалу з різних джерел. Зміст ГО, окрім питань щодо демократії, охоплює знання про історію, культуру і традиції народу, своє місто, сім'ю. Складовою ГО є екологічна освіта, зокрема щодо екологічних проблем глобального та локального рівнів. В європейському освітньому просторі поступово розширюється перелік країн, в яких ГО запроваджується як окремий обов'язковий предмет, а також збільшується обсяг годин на навчання обов'язкового предмета з ГО. Важливим наразі є запровадження спеціалізації вчителя з ГО (Французьке співтовариство Бельгії, Данія, Ірландія, Люксембург).

Поширеним способом реалізації ГО (у Фінляндії, Данії, Норвегії тощо) є включення відповідних тем у зміст інших, як правило обов'язкових, навчальних предметів, передусім історії. Відповідно програми та підручники з історії модернізуються, до прикладу, в них вводяться такі теми / питання: виникнення і розвиток демократії та концепцій прав людини; порушення прав людини під час воєн та революцій; безправність особи за недемократичних режимів; діяльність міжнародних організацій та прийняття ними документів про права людини. Особлива увага приділяється таким питанням, як: спільна загальноєвропейська історія (зв'язок ГО та історії особливо важливий з огляду на необхідність вивчення сучасної Європи як мультикультурної (Katunarić, 2009, с. 132)), власне в її контексті вивчається історична спадщина кожної країни; формування європейських країн як країн з демократичним політичним устроєм. У такий спосіб у змісті забезпечується поєднання знань про минуле, сучасне і перспективи розвитку, національне та загальноєвропейське.

Міжпредметний підхід передбачає, що цілі, зміст і результати навчання ГО визначаються як наскрізні. Європарламент обґрунтовує ефективність цього підходу тим, що він забезпечує комплексне розуміння світу і засвоєння знань, формування навичок, вироблення цінностей і ставлень (Implementation of citizenship education actions, 2022). Розкриваючи сутність міжпредметного підходу, європейські дослідники вказують, що він передбачає вивчення ГО з раннього віку через різні предмети (філософія, соціаль-

ні науки, географія, історія) чи всі предмети, зміст яких при цьому має бути відповідно оновленим, з чим пов'язані недоліки цього підходу. Так, він не дає змоги оцінити знання, уміння, навички, компетентності безпосередньо з ГО; вчителів бракує підготовки, необхідної для реалізації міжпредметного підходу до ГО у рамках навчання їх предметів (Slavkova & Kurilić, 2023, с. 7, 56).

У багатьох європейських країнах ГО одночасно реалізується декількома шляхами. Наприклад, в Іспанії вона вивчається як на основі міжпредметного підходу, так й інтегрована в інші обов'язкові предмети на кожному рівні загальної освіти. Деякі автономні спільноти (як Андалусія та Естремадура) пропонують ГО як окремих обов'язковий предмет (European Commission, 2017, с. 31).

Незалежно від конкретного способу реалізації ГО, в її змісті висвітлюються такі питання: права та обов'язки людини і громадянина, відповідальність перед громадянами, суспільством, людством; зміст основних міжнародних документів про права людини; становлення ідей права та правової держави; історичні події, пов'язані із боротьбою за права людини; принципи рівності прав і рівності перед законом; форми правової дискримінації та несправедливості; різні аспекти функціонування ЄС (Basian & Huemer, 2023, с. 2; Топалова, 2017; Torney-Purta & etc., 1999, с. 32–33). Європарламент акцентує, що у процесі навчання ГО необхідно без надмірної політизації забезпечувати комплексну теоретичну підготовку щодо розуміння правових, політичних, соціальних, екологічних та економічних концепцій і структур, у тому числі європейського рівня, глобальних подій, питань європейського та глобального громадянства. Водночас, окрім теоретичної підготовки, ГО має сприяти розвитку критичного мислення та медіаграмотності й набуттю практичного досвіду (Implementation of citizenship education actions, 2022).

Практична підготовка є істотною складовою європейської ГО, адже, поряд із засвоєнням теоретичних знань, що закладають підґрунтя громадянської культури, учні «повинні бачити, як права людини і принципи демократії реалізуються у повсякденному житті» (Топалова & Українець, 2017). ГО має передбачати не лише викладання і навчання відповідних тем у класі, але й набуття практичного досвіду під час діяльності в школі та загалом у суспільстві, що має підготувати учнів до ролі громадян. У цьому контексті важливо, що у більшості європейських країн прийнято нормативні акти щодо сприяння участі учнів і батьків в управлінні школою через представництво в шкільних радах (European Commission, 2017, с. 9, 10). Наразі європейські школи розвиваються як інститути громадянського суспільства, в яких діють системи самоврядування й учні вже у початковій школі мають можливість брати участь у вирішенні всіх питань організації життя свого закладу освіти. Такий підхід забезпечує як поєднання теорії і практики, так і поступове формування у свідомості дітей потреби впливати на владу і співпрацювати з нею, а також вміння робити це цивілізовано й ефективно (Топалова & Українець, 2017). Особливістю практичної підготовки з ГО є безпосередня участь учнів у громадському, культурному житті суспільства на всіх рівнях, щоб дати їм можливість відчувати громадянство в усіх його вимірах і свою роль у та для ЄС, держав-членів, особи та суспільства в цілому, тобто, ГО має реалізуватися через педа-

гоїку участі. Невід'ємною частиною ГО в умовах дедалі більшої поляризації мають стати дебати, що передбачають дискусійні обговорення з актуальних питань і створюють можливості для розвитку відповідних навичок (Implementation of citizenship education actions, 2022).

Висновки. Становлення шкільної європейської ГО триває. Власне основною вадою поки є відсутність системного підходу. Це виявляється у тому, що переважно ГО не реалізується як безперервна; не здійснюється необхідна мотивація до вивчення ГО, не в усіх країнах вона сприймається як важливий навчальний предмет, при тому, що має істотний вплив на формування громадянських та соціальних навичок, наскрізних умінь як активне громадянство тощо; її зміст часто зосереджується на формальних знаннях про інститути влади без належної уваги до цінностей демократії; підсилення потребує практична складова ГО; навчання ГО у форматі вибіркових предметів, інтегрованого чи міжпредметного підходу не дає можливості оцінити безпосередньо громадянські знання, вміння й ставлення; не забезпечується повноцінна спеціальна підготовка вчителів ГО; формальна ГО реалізується у відриві від неформальної та інформальної ГО. Основними напрямками розвитку шкільної європейської ГО є: розширення переліку країн, в яких ГО запроваджується як окремий обов'язковий предмет із збільшенням обсягу годин на його вивчення; перегляд змісту ГО з акцентуацією на спільні цінності демократії і толерантності, загальноєвропейську історію та культуру, різні аспекти функціонування ЄС; підсилення практичної складової ГО через педагогіку участі; запровадження спеціалізації вчителя з ГО; налагодження ефективної взаємодії різних суб'єктів поширення ГО. Здійснення конкретних кроків у визначених напрямках засвідчує, що ГО є у фокусі європейської освітньої політики.

Перспективними є подальші розвідки щодо конкретних методичних систем навчання ГО в зарубіжних країнах.

Використані джерела

- Дем'янчук, О. П. (2001). Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. *Наукові записки НаУКМа. Політичні науки*, 19, 64–69.
- Євсюкова, А. В. (2018). Проблематика періодизації громадянської освіти в контексті розвитку ідей демократії (друга половина ХХ ст. – 2018 р.). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3(39), 69–73.
- Круглашова, А. М., Ротар, Н. Ю., Цікул, І. В. (ред.). (2022). *Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз*: навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.
- Локшина, О. (2022). Стратегія європейського співробітництва у галузі освіти і навчання у 2021–2030 рр. як євроінтеграційний орієнтир для української освіти. *Український Педагогічний журнал*, 4, 5–17. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-4-5-17>
- Рябовол, Л. Т. (2016). Система законодавства про правову освіту населення України. *Порівняльно-аналітичне право*, 4, 38–41. <http://surl.li/aobrm>
- Топалова, С. (2017). *Українська школа і європейська ідентичність*. Аналітичний центр «Обсерваторія демократії». <http://surl.li/squqz>

- Топалова, С., Українець, О. (2017). *Громадянин для демократичної держави: стратегії виховання*. Аналітичний центр «Обсерваторія демократії». <http://surl.li/ууqkqv>
- Топалова, С., Чистіліна, Т. (2017). *Майбутнє громадянської освіти в Україні – перехід до актуальної європейської моделі*. Аналітичний центр «Обсерваторія демократії». <http://surl.li/kvqmqz>
- Arbués, E. (2014). Civic Education in Europe: Pedagogic Challenge versus Social Reality. *Sociology Mind*, 4, 226–232. <https://doi.org/10.4236/sm.2014.43023>
- Bacian, I. C., Huemer, M.-A. (2023). *Citizenship education in national curricula. Implementation in action. Briefing*. European Parliamentary Research Service. <http://surl.li/deyawm>
- Council of Europe. (2010). *Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education: Adopted in the framework of Recommendation CM/Rec (2010)7 of the Committee of Ministers*. <https://rm.coe.int/16803034e5>
- European Commission/EACEA/Eurydice. (2017). *Citizenship Education at School in Europe – 2017. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union*. <https://doi.org/10.2797/536166>
- European Parliament. (2022). *Implementation of citizenship education actions: European Parliament resolution No. 2021/2008 (INI) of April 6, 2022*. <http://surl.li/vdatjl>
- Katunarić, V. (2009). Civic education in the European countries. K. E. Sauer & J. Held (Eds.), *Wege der Integration in heterogenen Gesellschaften*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-91606-4_9
- Malak-Minkiewicz, B., Torney-Purta, J. (eds). (2021). *Influences of the IEA Civic and Citizenship Education Studies : Practice, Policy, and Research Across Countries and Regions*. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-71102-3>
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B. & Agrusti, G. (2016). *IEA International Civic and Citizenship Education Study 2016. Assessment Framework*. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-39357-5>
- Slavkova, L., Kurilić, M. (2023). *Great expectations: Demands and realities of civic education in Europe*. THE CIVICS Innovation Hub. <http://surl.li/infypp>
- THE CIVICS Innovation Hub. <https://thecivics.eu/>
- Torney-Purta, J., Schwüle, J, Amadeo, J-An. (1999). *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*. Amsterdam. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED431705.pdf>
- United Nations General Assembly. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (Resolution No. A/RES/70/1 adopted on September 25, 2015). <http://surl.li/osatij>

References

- Arbués, E. (2014). Civic Education in Europe: Pedagogic Challenge versus Social Reality. *Sociology Mind*, 4, 226–232. <https://doi.org/10.4236/sm.2014.43023> (in English).
- Bacian, I. C., Huemer, M.-A. (2023). *Citizenship education in national curricula. Implementation in action. Briefing*. European Parliamentary Research Service. <http://surl.li/deyawm> (in English).
- Council of Europe. (2010). *Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education: Adopted in the framework of Recommendation CM/Rec (2010)7 of the Committee of Ministers*. <https://rm.coe.int/16803034e5> (in English).

- Demianchuk, O. P. (2001). Teoriia i praktyka hromadianskoi osvity: svitovyi dosvid. Naukovi zapysky NaUKMa. *Politychni nauky*, 19, 64–69. (in Ukrainian).
- European Commission/EACEA/Eurydice. (2017). *Citizenship Education at School in Europe – 2017. Eurydice Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2797/536166> (in English).
- European Parliament. (2022). *Implementation of citizenship education actions: European Parliament resolution No. 2021/2008 (INI) of April 6, 2022*. <http://surl.li/vdatjl> (in English).
- Katunarić, V. (2009). Civic education in the European countries. In K. E. Sauer & J. Held (Eds.), *Wege der Integration in heterogenen Gesellschaften*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-91606-4_9 (in German)
- Kruhlova, A. M., Rotar, N. Yu., Tsikul, I. V. (ed.). (2022). *Hromadianska osvita v umovakh bezpekovykh vyklykiv i zahroz: navchalnyi posibnyk*. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha. (in Ukrainian).
- Lokshyna, O. (2022). Stratehiia yevropeiskoho spivrobitnytstva u haluzi osvity i navchannia u 2021–2030 rr. yak yevrointehratsiyni oriientyr dlia ukrainiskoi osvity. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, 4, 5–17. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-4-5-17> (in Ukrainian).
- Malak-Minkiewicz, B., Torney-Purta, J. (eds). (2021). *Influences of the IEA Civic and Citizenship Education Studies : Practice, Policy, and Research Across Countries and Regions*. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-71102-3> (in English).
- Riabovol, L. T. (2016). Systema zakonodavstva pro pravovu osvitu naselennia Ukrainy. *Porivnialno-analitychne pravo*, 4, 38–41. <http://surl.li/aobrm> (in Ukrainian).
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B. & Agrusti, G. (2016). *IEA International Civic and Citizenship Education Study 2016. Assessment Framework*. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-39357-5> (in English).
- Slavkova, L., Kurilić, M. (2023). *Great expectations: Demands and realities of civic education in Europe*. THE CIVICS Innovation Hub. <http://surl.li/infypp> (in English).
- THE CIVICS Innovation Hub. <https://thecivics.eu/> (in English).
- Topalova, S. (2017). *Ukrainska shkola i yevropeiska identychnist. Analitychnyi tsentr «Observatoriia demokratii»*. <http://surl.li/squqz> (in Ukrainian).
- Topalova, S., Chystilina, T. (2017). *Maibutnie hromadianskoi osvity v Ukraini – perekhid do aktualnoi yevropeiskoi modeli. Analitychnyi tsentr «Observatoriia demokratii»*. <http://surl.li/kvqmqz> (in Ukrainian).
- Topalova, S., Ukrainets, O. (2017). *Hromadianyn dlia demokratychnoi derzhavy: stratehii vykhovannia. Analitychnyi tsentr «Observatoriia demokratii»*. <http://surl.li/uyqkov> (in Ukrainian).
- Torney-Purta, J., Schwüle, J., Amadeo, J.-An. (1999). *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*. Amsterdam. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED431705.pdf> (in English).
- United Nations General Assembly. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (Resolution No. A/RES/70/1 adopted on September 25, 2015). <http://surl.li/osatij> (in English).

Yevsiukova, A. V. (2018). Problematyka periodyzatsii hromadianskoi osvity v konteksti rozvytku idei demokratsii (druga polovyna KhKh st. – 2018 r.). *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, 3(39), 69–73. (in Ukrainian).

Liliia Riabovol, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Department of Social Science Education of the Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

PROBLEMS AND TRENDS IN THE ESTABLISHMENT OF SCHOOL CITIZENSHIP EDUCATION IN THE EUROPEAN UNION

It has been stated that the development of school citizenship education in European countries is ongoing. It was revealed that the formation of citizenship education is largely influenced by the development of ideas of democracy and democratic transformations, as well as the re-definition of the essence of citizenship. Furthermore, an appropriate periodization has been developed. It was determined that the main drawback of school European citizenship education is the lack of a systematic approach in its organization, thus: it is mostly not implemented as a continuous one; the necessary motivation to study citizenship education is not carried out, it is not perceived as an important educational subject in all countries, despite the fact that it is decisive in the formation of citizenship and social skills, comprehensive skills such as active citizenship, etc.; its content often focuses on formal knowledge about the institutions of power without due attention to the values of democracy; the practical component of citizenship education needs strengthening; teaching citizenship education in the format of optional subjects, integrated or interdisciplinary approach does not provide an opportunity to directly assess citizenship knowledge, skills and attitudes; full-fledged special training of citizenship education teachers is not provided; formal citizenship education is implemented separately from informal and informal citizenship education. It has been established that the trends in the formation of school European citizenship education are: the list of countries in which civic education is introduced as a separate compulsory subject and the amount of hours for its study is gradually expanding; the content of citizenship education is revised with emphasis on the values of democracy and tolerance, European history and culture, various aspects of the functioning of the EU; the practical component of citizenship education is strengthened through participatory pedagogy; teacher specialization in citizenship civic education is being introduced.

Keywords: general secondary education; social and civic skills; values of democracy; active democratic citizenship; pedagogy of participation; civic education teacher; national identity; European identity.